

“העבר מתדפק על דלתות המשפט”: על מחויבותם של כותבי עת סטודנטיאליים לפיתוח השיח המשפטי

איה אומסי, עדן טאטור, עמר עין-הבר*

“הוצאת בטאון משפטי מהווה אחד מיעדיה של כל פקולטה למשפטים כאמצעי להגשמת המטרה של הכשרת משפטנים בעלי כושר ניתוח וביקורת”¹; אלה הן המילים הראשונות שהודפסו בכתב העת עיוני משפט. כך, בצורה בהירה וחדה, מוגדרת מטרת-העל של כתב העת: הכשרת משפטנים בעלי יכולת ונטייה לחשיבה ביקורתית. מהצהרת כוונות זו עולה אופייה המחנך של הפקולטה למשפטים – “של כל פקולטה למשפטים” – ולאופי זה משמעות כפולה. מן הצד האחד, עיוני משפט, כביטאון משפטי סטודנטיאלי, נועד להכשיר את הסטודנטיות ואת הסטודנטים חברות וחברי כתב העת, והוא חלק ממסלול ההכשרה שמציעה הפקולטה למשפטים.² הצד האחר של הדברים הוא המטרה החינוכית של כתב העת כלפי חוץ, כלפי הפרקטיקה והאקדמיה המשפטיות בישראל: המטרה היא “הכשרת הלכות” – קידום השיח והמחשבה הביקורתית בקרב קהל המשפטנים בישראל, אשר מכורח הנסיבות ושגרת העשייה עלול להיקלע לקיבעון מחשבותי.

לאורך השנים חלו בכתב העת עיוני משפט שינויים כאלה ואחרים, מערכתיים ופרסונליים, אך נדמה כי מטרת-העל נותרה כשהייתה ביום יציאתו לראשונה: “תהליך העריכה המתבצע על-ידי הסטודנטים מיועד להפנים את מה שהפקולטה אמורה להקנות לתלמידיה, הן בצד התוכני והן בצד הערכי”.³ ניסוח זה של מטרת-העל העומדת ביסודו של עיוני משפט ככתב עת סטודנטיאלי מציב על כפות המאזניים את שני תפקידי כתב העת – התוכני והערכי – ומכריע כי לפחות כלפי פנים על משקלם להיות זהה.

עיוני משפט מקבל לפתחו בכל שנה מספר רב של מאמרים חדשים, מכל קצוות המחקר המשפטי; בשל היותו כתב עת כללי, המערכת אינה מחליטה אם לפרסם מאמר מסוים אם לאו על פי מפתח נושאים כלשהו.⁴ עקב כך עלול לעלות החשש כי “הצד התוכני” של כתב

* עורכי כרך מג של כתב העת עיוני משפט. הכותרת היא פרפראזה על ציטוט הלקוח ממאמרם של רון חריס, אסף לחובסקי ואלכסנדר (סנדי) קדר “בין משפט להיסטוריה: על ההיסטוריוגרפיה של המשפט הישראלי” עיוני משפט כו 351, 354 (2002). ראו להלן ה”ש 29 והטקסט המקיף אותה.

1 נילי כהן (גרבלסקי) וזאב צלטנר “דבר המערכת” עיוני משפט א 3 (1971).
2 רומי מרטין, יובל נעים ועמרי רחום-טוויג “דבר העורכים – פתח דבר ל’פתח דבר’ עיוני משפט לו 5 (2013).
3 נילי כהן “עיוני משפט” בן שלושים” עיוני משפט ל 5 (2006).
4 ליאורה בילסקי, סיון ברחן, בני זלמנוביץ’ ודורין לוטיג “בפתח הדברים” עיוני משפט כו 5, 5 (2003); “החוברת הראשונה היוצאת מדי שנה במסגרת כתב-העת עיוני משפט עוסקת לרוב במכלול הנושאים העומדים על סדר-יומה של קהיליית המשפט בישראל” (שם). כפי שאפשר

העת יגבר על "הצד הערכי" שלו. כלומר, שגרת העבודה שבמסגרתה נשלחים לכתב העת מאמרים בנושאים מגוונים עלולה להקשות על יצירת קו אחיד בין תכניו.

כיצד אם כן יכול כתב עת "כללי", המפרסם מאמרים בתחומים שונים, ליצור את אותם שיח ודיון משפטיים ביקורתיים מקיפים בנושאים בוערים? כיצד יכול כתב עת לשמש במה לסוגיות שנפקדו מן המחקר המשפטי ולא להיות מוכוון בידי המאמרים שנשלחים אליו? כל תשובה על שאלה זו צריכה לדעתנו להיפתח בפירוק המונח "כתב עת". כבר נאמר כי המשפט "הופך כל אדם לדבר"⁵, אך אנו מבקשות לעשות מהלך הפוך – להפוך דבר לאדם, ולהאיר את הזרקור על הנפשות הפועלות מאחורי כתב העת.⁶

סטודנטים, באופן מסורתי, הם הכוח המניע והיוזם מאחורי הקמתם של כתבי העת המשפטיים החשובים והמובילים בעולם המשפט האנגלו-אמריקני.⁷ עם זאת לפחות במודל הישראלי, לא נעדר מקומם של חברי סגל מתפקידי מפתח בכתב העת; כך למשל, בראש כל כרך של עיוני משפט עומדת עורכת ראשית שהיא חוקרת בכירה בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב.⁸ אם כך ואם כך – בין אם מדובר בכתב עת סטודנטיאלי לחלוטין ובין אם מדובר בכתב עת שבו פועלים גם חוקרים בכירים – ברי כי מאחורי התיבה "כתב עת" עומדים אנשים שקיבלו על עצמם את המשימה השאפתנית לתרום לקידום השיח המשפטי בשדות מחקרניים לא חרושים. לעיוני משפט, ככתב עת שמפרסם בשפה העברית, אף מטרה מיוחדת בהקשר זה, והיא קידום השיח המחקרי והמשפטי בישראל בנושאים הקשורים ספציפית לקהילת המשפט הישראלית.

אם כן, חשיבות העיסוק של כתבי עת משפטיים בנושאים שבהם נדרש פיתוח השיח מתחזקת בשל העובדה שמערכות כתבי העת המשפטיים הן סטודנטיאליות, משני היבטים. מן ההיבט הראשון, חברות וחברי המערכת זוכים לעסוק בנושאים שהם "טאבו" בשיח המשפטי כבר בתחילת דרכם, ולומדים שלא לחשוש מעיסוק שכזה; מן ההיבט השני, העובדה שכפרחי משפט החשיבה המשפטית של חברות וחברי המערכת אינה מקובעת, משפיעה על הדינמיות בעריכה ובקבלת המאמרים.⁹

לראות, מסורת זו אף לא פסחה על כרך זה, אשר החוברת הראשונה שלו, עיוני משפט מג(1), כוללת מאמרים "במכלול הנושאים" המשפטיים העומדים על סדר היום.

5 צבי טריגר "לשים את האדם במרכז כאפשרות אפשרית – תגובה לפתח דבר מאת דפנה ברק-ארז" עיוני משפט לט 49 (2016).

6 בהקשר זה מעניין לציין שכתבי העת הישראליים למשפטים, דוגמת עיוני משפט, אינם אישיות משפטית נפרדת, אלא חוסים תחת הפקולטה למשפטים שבה הם פועלים (בניגוד למקביליהם האמריקניים). לדעתנו יש בכך כדי להדגיש את החשיבות של כתב העת כמנגנון חינוכי-ערכי הפועל תחת בית ספר למשפטים.

7 נמרוד אברמוב, תום סדון ואור קשת "The Work of Boys": על חידת הצלחתם של כתבי-עת בעריכה סטודנטיאלית" עיוני משפט לה 257, 258 (2012).

8 שם, בעמ' 263-264; ראו גם כהן, לעיל ה"ש 3, בעמ' 6.

9 הדינמיות של כתב העת נובעת בראש ובראשונה מהעובדה, שמדי שנה מוקמת מערכת חדשה המנהלת בידי טובי הסטודנטיות והסטודנטים שבפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב. ראו מרטין, נעים ורחום-טוויג, לעיל ה"ש 2, בעמ' 5.

אך מעבר לכך, המחצית השנייה של המאה העשרים חיזקה את דימוים של סטודנטים ככוח פוליטי, המשתתף בפעולות נגד מוסדות שמרניים, מתוך ראייה כי ישנה אחריות חברתית מסוימת שבאה עם השכלה אקדמית,¹⁰ מחויבות הנובעת בין היתר מכך שמעמד הסטודנטים מקנה להם את החופש לעצור ולחשוב בצורה מרוכזת וביקורתית על המציאות ועל האקלים החברתי שבתוכם הם חיים. נראה כי שיאו של מהלך זה בא לידי ביטוי במרד הסטודנטים בפריז בשנת 1968,¹¹ ואף אם לא התרחש בישראל מרד סטודנטים בהיקף שכזה, המהלך לא פסח עליה לחלוטין;¹² בכל מקרה ראוי כי גם כאן ועכשיו יהיה לסטודנטים תפקיד מרכזי בהובלת תהליכים חברתיים ובפיתוח השיח במקומות שבהם המוסדות השמרניים מקשים על פיתוחו.

לאור זאת, כאשר נכנסנו לתפקיד העורכים הסטודנטים של כתב העת, הצבנו לעצמנו כמטרה לעסוק ביצירת תוכן ושיח משפטיים בנושאים שבשולי הכתיבה והעיסוק האקדמיים. באותם שוליים, "בין הכיסאות", נמצאים כל אותם הדברים אשר השיח הקיים אינו מאפשר דיון בהם, שיח אשר מונע כל דר-שיח,¹³ עולם ומלואו שמקומו נוכח-נפקד מדפיהם של פסקי הדין העליונים ומכתביהם של אקדמאים בכירים. במילים אחרות, אנו מאמינות כי לכתבי עת סטודנטיאליים למשפטים יש מחויבות חברתית לקהילת המחקר ולקהילת השיח שהם חלק מהן.¹⁴ את המחויבות הזו ביקשנו להדגיש בגיליון זה, המוקדש לסימפוזיון "עזה במשפט".

סימפוזיון עזה במשפט

בקיץ 2018 נערך בפקולטה למשפטים דיון של אנשי אקדמיה וחברה אזרחית בשאלת מעמדה של רצועת עזה והיבטים נוספים הקשורים בה, בראי העשור שחלף מאז פסק הדין בעניין אלבסיוני.¹⁵ בתום הדיון הביעו נוכחים רבים את התקווה להמשך דיון אקדמי מעמיק בסוגיות אלה. מעבר לאותה קריאה מ"השטח", סביב אותה העת ניתן פסק דין מנחה בנוגע להפגנות בגדר המערכת אשר עורר ביקורת באקדמיה.¹⁶ על כן, התחושה שלנו כעורכים הייתה שראוי ליטול יוזמה בנושא.

-
- 10 ולסטודנטים למשפטים יש אף אחריות מוגברת, ראו למשל סטיבן וויזנר "הקליניקה המשפטית: חינוך משפטי בשם האינטרס הציבורי" עיוני משפט כה 372, 369 (2001).
- 11 אבנר בן-עמוס "השלטון נמצא ברחוב": מרד הסטודנטים במאי 1968 והמרחב הפריסאי" זמנים: רבעון להיסטוריה 109 ("אוהל המחאה") 40, 47-50 (2010).
- 12 דליה קרפל "ומה אם איינשטיין היה מורה בינוני?" הארץ – סוף שבוע 10.12.2015 <https://www.haaretz.co.il/magazine/premium-1.2795492>
- 13 אביגדור פלדמן "המדינה הדמוקרטית מול המדינה היהודית: חלל ללא מקומות, זמן ללא המשכיות" עיוני משפט יט 717, 719, 727 (1995); איסי רוזן-צבי "סובייקט, קהילה ופלורליזם משפטי" עיוני משפט כג 539, 546 (2000).
- 14 נטע זיו "חינוך משפטי ואחריות חברתית: על הזיקה בין הפקולטה למשפטים והקהילה שהיא מצויה בה" עיוני משפט כה 385, 402-403 (2001).
- 15 בג"ץ 9132/07 אלבסיוני נ' ראש הממשלה (פורסם בנבו, 30.1.2008).
- 16 בג"ץ 3003/18 יש דין מתנדבים לזכויות האדם נ' ראש המטה הכללי של צה"ל (פורסם בנבו, 24.5.2018).

עקב כך, בישיבות העורכים הראשונות עם העורכת הראשית של כרך מג, ד"ר דורין לוסיטיג, דנו באפשרות לייחד גיליון לנושא עזה במשפט. האפשרות עלתה כחלק מרצון לפתח את השיח המשפטי בסוגיית מעמדה המשפטי של רצועת עזה, ועל מנת לנסות ולצמצם את הפער שבין השיח הציבורי והפוליטי הער ברצועת עזה לבין העיסוק המשפטי-אקדמי החסר עד לא-קיים בסוגיה.

תחילה פנינו לבחון את הכתיבה הקיימת בנושא – הן האקדמית הן הפסיקתית – והתחוור לנו כי בישראל הכתיבה המשפטית על רצועת עזה חסרה עד מאוד: הספרות המשפטית העברית בנושא מועטה,¹⁷ והפסיקה המנחה של בית המשפט הגבוה לצדק מתמקדת בסוגיות פרטניות אשר מובאות לפתחו, ואינה עוסקת בתמונה הרחבה של המצב המשפטי בעזה.¹⁸ כך, היה נראה כי העיסוק המשמעותי ברצועת עזה בשיח הישראלי נותר נחלתם הבלעדית כמעט של ארגוני חברה אזרחית.

פער זה שבין העיסוק הציבורי הרב לבין העיסוק האקדמי המועט בשאלות מעמדה ומצבה של רצועת עזה, בייחוד לנוכח המשבר ההומניטרי שעל סיפו היא נמצאת, הוביל לפרסום קול קורא להגשת כתבי יד בנושא "עזה במשפט" בחודש נובמבר 2018, לקראת פרסום סימפוזיון בנושא זה ויום עיון שילווה את פרסומו. הקול הקורא יצא מנקודת ההנחה, כי מאז "תוכנית ההתנתקות" בשנת 2005 התרחשו – ועדיין מתרחשים – שינויי עומק במצבה של רצועת עזה. למעשה זהו חבל ארץ המתנהל ללא ממשל מדינתי מוכר, אשר תושביו נתונים זה שנים באזור דמדומים שבין לחימה לשקט יחסי. מטרת הסימפוזיון כפי שהוצגה בקול הקורא – כחלק מהתפיסה של תפקידם ושל מחויבותם של כתבי עת סטודנטיאליים – היא פיתוח מסגרות חשיבה תיאורטיות לדיון המשפטי על אודות רצועת עזה, אתגור ביקורתי ומעמיק של הנחות העבודה המקובלות בנושא ופיתוח דיון בסוגיות חדשות ובאתגרים המשפטיים הנובעים ממעמדה המיוחד של הרצועה.

הקול הקורא הופץ בערבית ובעברית, מתוך רצון להגיע לכותבים רבים ככל האפשר מתחומי מחקר מגוונים, מדיסציפלינות שונות ומכל קצוות הקשת הממסדית – הפוליטית והאקדמית. מספר לא מבוטל של חוקרות וחוקרים נענו לקול הקורא, ושלחו הצעות למחקרים ולהרצאות חשובות ומפתחות שיח; חלקן הוצגו ביום העיון "עזה במשפט", שנערך בחודש יוני 2019 בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב ושליווה את פרסום הסימפוזיון

17 ראו למשל: שרי וקנת מן "שליטה ואחריות: מעמדה המשפטי של רצועת עזה לאחר 'ההתנתקות'" המשפט יד 35 (2010); יובל שני "המשפט הבינלאומי והלחימה בעזה: תיאום ציפיות" משפטים על אתר א 1 (2009); אריאל צמח "מהן חובותיה המשפטיות של ישראל כלפי אוכלוסיית עזה?" משפט וממשל יב 83 (2009); משבר רצועת עזה: מענה לאתגר (ענת קורץ, אודי דקל ובנדטה ברטי עורכים, 2018).

18 אומנם זהו אופייה של פסיקת בתי המשפט – עיסוק בסוגיות פרטניות המגיעות לפתחו, אך עם זאת לבג"ץ תפקיד ציבורי גם בהעברת מסרים בעלי משמעויות רחבות אשר חורגות מגדרי הסכסוך הפרטי. ראו מנחם מאוטנר "ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי" עיוני משפט יז 503, 521-522 (1993); עילי אהרונוסון "המשפטיוציזה של התרבות הפוליטית בישראל: כיצד היא השפיעה על הדיון הציבורי בסוגיות אמנציפטוריות?" עיוני משפט לא 157, 168 (2008).

בגיליון זה.¹⁹ זוהי ההזדמנות להודות לכל אחת ואחד מהחוקרות והחוקרים ששלחו תקצירים, שהציגו ביום העיון ושכתבו לסימפוזיון. בלעדיהם פרויקט זה לא היה זוכה לראות אור. הדיון המשפטי במצבה של רצועת עזה, בפרפראזה לדבריו של רוברט קאבר המתפרסמים בגיליון זה, הוא דיון שמכל זווית שלו נערך בשדה של כאב ושל מוות.²⁰ במסגרת הסימפוזיון ביקשנו שלא לטשטש את ההיבט הזה של המחקר, היבט אשר מטבע הדברים יש לו השלכות רחבות על תפיסות העולם השונות שבאות לידי ביטוי בשיח. על כן השתדלנו לפנות לחוקרים מכל מגוון העמדות. כך למשל, סביב המאמר העוסק בבג"ץ יש דין²¹ נערך ביום העיון פאנל שבו השתתף ראש מחלקת הדין הבינלאומי בפרקליטות הצבאית והגיב על הדברים; מחלקת הדין הבינלאומי ייצגה בעניין יש דין את עמדת צה"ל, עמדה אשר זכתה לאישור בית המשפט. כמו כן הייתה פנייה לחוקרים בכירים העוסקים בתחומי המשפט הבינלאומי והמייצגים מגוון דעות ועמדות בבקשה שישתתפו בשיח אקדמי חשוב זה, במסגרת דיון "שולחן עגול" במעמדה המשפטי של רצועת עזה, אשר גרסה כתובה שלו מתפרסמת גם היא במסגרת הסימפוזיון.²²

קולות מרכזיים אשר שאפנו להביא לידי ביטוי במסגרת הדיון המשפטי על רצועת עזה הם קולות תושבי הרצועה עצמם; אך נוכח המציאות המופרדת, שאיפות אלו נותרו לא ממומשות ותושבי עזה אינם פוקדים את דפיו של גיליון זה. נפקדותו של קולם של תושבי רצועת עזה מגיליון זה היא אולי פיזית, אך נוכחותם "משוטטת בין שורותיו כרוח רפאים".²³ אותם נפקדים-נוכחים, הם שאינם חוזרים,²⁴ הם גם אלה שניסו ושנסים לחזור והמהווים באופן סמוי את מושא הדיון בשאלת ההפגנות בגדר,²⁵ נוכחים על סף מדינת ישראל והמשפט

-
- 19 יום העיון הוסרט, וניתן למצוא אותו כאן: ערוץ חוק ומשפט – המשפט העברי – Hokumishpat channel "יום עיון 'עזה במשפט' בעריכת כתב העת 'עיוני משפט' (יום دراسي "عزة والقانون") הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן אוניברסיטת תל אביב" Youtube (עודכן לאחרונה ב-22 ביולי 2019) www.youtube.com/playlist?list=PLyD9d-D6KQ6tvv54uZpPtcTURICX-NT64 (לינק מקוצר: bit.ly/3gItVsS).
- 20 ראו רוברט קאבר "אלימות והמילה" עיוני משפט מג 305 (2020). את המאמר תרגמה מיקי זר.
- 21 עניין יש דין, לעיל ה"ש 16; אליאב ליבליך "בין הפרדיגמות: חוקיות הוראות הפתיחה באש בגבול עזה על פי הדין הבינלאומי לאור פסיקתו של בית המשפט העליון" עיוני משפט מג 335 (2020).
- 22 במסגרת דיון "השולחן העגול" מתפרסמים בגיליון זה המאמרים הבאים: איל בנבנישתי "כי תצור אל עיר... לא תשחית את עצה" – על מידתיות במצור ארוך טווח" עיוני משפט מג 461 (2020); אייל גרוס "שלט רחוק, שלט קרוב: מעמדה המשפטית של עזה בגישה פונקציונלית" עיוני משפט מג 375 (2020); האלה ח'ורי-בשאראת "הסגר הימי המתמשך על עזה ככלי לשליטה אפקטיבית" עיוני משפט מג 435 (2020); רועי שיינדרוף וערן שמיר-בורר "היעדר התחולה של דיני התפיסה הלוחמתית באשר לרצועת עזה" עיוני משפט מג 403 (2020).
- 23 מיקי זר "עזה כמות" עיוני משפט מג 293 (2020).
- 24 בגיליון זה מתפרסמות שתי ביקורות ספרים על שלי פריד הם אינם חוזרים (2018), אשר עוסק במדיניותה של מדינת ישראל בשנותיה הראשונות בסוגיית הפליטים הפלסטינים.
- 25 ליבליך, לעיל ה"ש 21.

הישראל²⁶; אותם נפקדים־נוכחים הם גם אלה שמהווים כאופן גלוי את מושא הדיון בשאלת הפליטים²⁷, שאלה אשר נוכחת תדיר בדיון סביב יחסיה של ישראל עם שכנותיה.²⁸ בין הנפקדות לנוכחות מתקיימים מעין יחסים של מקבילית כוחות; ככל ששאלות של גבולות, של התיישבות ושל פליטות נעלמות מן השיח, נראה כי כוחות עומק דווקא מובילים לכך שנוכחותם תורגש יותר ויותר, בכל מיני מופעים, כך ש"בשנים האחרונות העבר מתרפק ביתר שאת על דלתות בית המשפט".²⁹ אך בית המשפט אינו עוסק באמת ההיסטורית, וגם שאיפתו להגיע לאמת משפטית היא מוגבלת.³⁰ על כן, זו החשיבות המיוחדת שטמונה לדעתנו בעיסוקו של כתב עת סטודנטיאלי למשפטים בכל אותם נושאים אשר בהם פיתוח השיח הוא צורך בוער: אין מדובר בנפקדות משפטית, ב"חור שחור" שאינו שפוט,³¹ אלא מדובר בנושאים הנוכחים כל העת בשיח – אף אם באופן סמוי – ומחקר מעמיק בהם הוא הכרחי על מנת שהדיון יתקדם קדימה ולא ינוע במעגלים.

*

"השאלות הפתוחות נותרות רבות, אך אנו תקווה שהצלחנו לסמן כיוונים חדשים למחשבה שאליהם יידרשו בעתיד משפטנים פרקטיים וחוקרי תורת המשפט כאחד".³² נרמה כי השאלות הפתוחות בנוגע לרצועת עזה רק התרכו בעקבות יום העיון בנושא "עזה במשפט", וימשיכו ויתרכו לאחר פרסומו של גיליון זה. אנו רואות עניין זה בחיוב. קיומו של שיח מותנה בהבעה של יותר מעמדה אחת; ביטוי כזה מותנה בהטלת ספק בעמדה המקובלת. סימפוזיון "עזה במשפט" נועד להיות מרחב אקדמי בטוח לצורך ריבוי השאלות, העמדות והספקות בנוגע לסוגיות משפטיות הקשורות ברצועת עזה; שאלות חדשות דורשות כיווני מחשבה חדשים, ולאור הלימבו המשפטי שבו שרויה עזה כבר זמן רב, כיוונים שכאלה ומרחבים אקדמיים בטוחים נחוצים מאוד. כתב עת בהובלת סטודנטים הוא מרחב שכזה, כפי שביקשנו להראות לעיל, ועל כן יש ערך בכך שיידרש לנושאים אשר מחקרם אינו מפותח דיו.

-
- 26 חסן ג'בארין "ביקורת על לימודי המשפט הישראלי: מרכזיותו של הפוליטי הנפקד מהם" עיוני משפט מג הפניה 505 (2020).
- 27 הפניה לאיל בבכנישתי "דחליל זכות השיבה" עיוני משפט מג 495 (2020).
- 28 ארנון גולן "הם אינם חוזרים, היום שאחרי – מדינת ישראל, הפליטים הפלסטיניים וההרכוש הנטוש" עיוני משפט מג 483 (2020).
- 29 רון חריס, אסף לחובסקי ואלכסנדר (סנדי) קדר "בין משפט להיסטוריה: על ההיסטוריוגרפיה של המשפט הישראלי" עיוני משפט כו 351, 354 (2002).
- 30 שם, בעמ' 355. הכוונה היא לכך ש"מטרתו העיקרית [של בית המשפט] היא להגיע להכרעה בסכסוכים ולסגור תיקים".
- 31 אהרן ברק "כך לא פועל שר משפטים" מבחר כתבים ג 293 (2017).
- 32 ליאורה בילסקי, סיון בריחן, בני זלמנוביץ' ודורין לוסטיג "בפתח הדברים: משפט וגבולות" עיוני משפט כו 417, 422 (2003).